

4. Воропаєва Т. Українство в європейському цивілізаційному просторі: теоретико-методологічні засади дослідження // Тетяна Воропаєва / Українознавчий альманах. – К., 2013. – Вип. 11. – С. 79-83.
5. Гринів А.В. Индейцы тлинкиты в период русской Америки / А. В. Гринев – Новосибирск: Наука, 1991. – 320 с.
6. Данилевский Н.Я. Россия и Европа / Н.Я.Данилевский. – М.: Книга, 1991. – 574 с.
7. Ефіопія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/Ефіопія>
8. Залізник Л.Л. Первісна історія України / Л.Л.Залізник. – К.: Вища школа, 1999. – 264 с.
9. История Африки в древних и средневековых источниках. Хрестоматия. [Сост. С.Я.Берзина, Л.Е.Кубель] – М.: Наука, 1990. – 468 с.
10. Конча С. В. Місце України серед цивілізацій світу / Сергій Конча // Українознавчий альманах. – Вип. 11. – К., 2013. – С. 95 – 103.
11. Малиновский Б. Научная теория культуры / Бронислав Малиновский. – М.: ОГИ, 1999. – 208 с.
12. Марков Б.В. Философская антропология: очерки истории и теории / Б.В. Марков. – М.: Лань, 1997. – 370 с.
13. Массон В. М. Первые цивилизации / В. М. Массон. – Ленинград: Наука, 1989. – 276 с.
14. Павленко Ю. В. Україна у світовому цивілізаційному процесі / Ю.Павленко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://librar.org.ua/sections_load.php?s=business_economic_science&id=7045
15. Павленко Ю. В. Історія світової цивілізації. Соціокультурний розвиток людства. Навчальний посібник / Ю. В. Павленко. – К.: Либідь, 1996. – 360 с.

16. Роуз Ф. Аборигены Австралии. Традиционное общество / Ф.Роуз. – М.: Прогресс, 1989. [Пер. с англ.] – 320 с.
17. Сравнительное изучение цивилизаций. Хрестоматия. [Сост. Б.С.Ерасов]. – М.: Аспект-Пресс, 1998. – 556 с.
18. Тойнби А. Дж. Дослідження історії (Скорочена версія томів 1 – 6 Д.Ч.Сомервелла) / Арнольд Дж. Тойнбі. – Т. 1-2 – К., 1995. [Пер. з англ.]
19. Тойнби А.Дж. Постигание истории (Избранное) / А.Дж. Тойнби. – М.: Айрис-пресс, 2008. [Перевод с англ.] – 638 с.
20. Уайт Дж. М. Индейцы Северной Америки. Быт, религия, культура / Джон Мэнчип Уайт. – М.: Центрполиграф, 2006. [Перевод с англ.] – 252 с.
21. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / Самюэль Хантингтон. – М.: Изд-во АСТ, 2003 [Перевод с англ.]. – 604 с.
22. Цивілізація [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/Цивілізація>
23. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. Т. 1. Гештальт и действительность / Шпенглер. – М.: Мысль, 1993. [Перевод с нем.] – 668 с.
24. Bagby Ph. Culture and History: Prolegomena to the Comparative Study of Civilizations / Ph.Bagby. – Berkeley & Los Angeles: University of California Press, 1963. – 244 p.
25. Elias N. The Civilizing Process. Sociogenetic and Psychogenetic Investigations / Norbert Elias. – London; New York, 1978. – 592 p.
26. Wilkinson D. Spatio-Temporal Boundaries of African Civilizations Reconsidered / David Wilkinson // Comparative Civilizations Review. – 1993. – № 29. – P. 52 – 90.

Надійшла до редколігії 20.02.14

С. Конча, канд. ист. наук, ст. науч. сотр. (Київ, Україна)
Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Київ, Україна)

МЕСТО УКРАИНЫ В МИРОВОМ ЦИВИЛИЗАЦИОННОМ ПРОЦЕССЕ: ПОДХОДЫ К ПОСТРОЕНИЮ НАУЧНОЙ ПАРАДИГМЫ

Анализируются и конкретизируются понятия "цивилизация", "цивилизационный процесс", "мировой цивилизационный процесс". Уточняются аспекты цивилизационного деления мира и принципы выделения локальных цивилизаций. Определяется место Украины в мировом цивилизационном процессе.

Ключевые слова: цивилизация, цивилизационный процесс, цивилизационное деление мира, общественное развитие, культура.

S. Koncha, Phd, Senior Researcher
Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)

PLACE OF UKRAINE IN THE WORLD CIVILIZATION PROCESS: APPROACHES TO THE CONSTRUCTION OF SCIENTIFIC PARADIGM

The meaning of the concepts "civilization", "civilizing process", "world civilization process" is analyzed and specified. Specific aspects of civilization's division of the world and the principles of definition of local civilizations are determined. The place of Ukraine in the world civilization process is defined.

Key words: Ukraine, Civilization, Civilization process, Civilization's World dividing, Society's Development, Culture.

УДК 323.24

Т. Воропаєва, канд. психол. наук, ст. наук. співроб.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ПЕРЕДІСТОРІЯ ТА ПОЧАТОК ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ ЛЮДНОСТІ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ

У статті розглядається передісторія цивілізаційного розвитку людності на теренах України та початок цивілізаційного процесу в Україні.

Ключові слова: цивілізаційний розвиток, мезоліт, неоліт, Європейська цивілізація

В лютому 2014 р. окупаційні війська Російської Федерації увійшли на терени України і анексували Крим, весною і на початку літа 2014 р. представники російських спецслужб стали організаторами різноманітних диверсійних і терористичних дій на східних теренах України, повністю порушивши не тільки Будапештський меморандум, але й зруйнувавши той світовий порядок, який усталився після завершення Другої Світової і холодної війни. Давній імперсько-радянський міф про те, що росіяни завжди несли "здобутки цивілізації" іншим народам Євразії, був зруйнований самими росіянами. Їм уже не треба грати "месіанську роль" носіїв і захисників загальнолюдської цивілізації, бо в це вже ніхто не повірить. Сьогодні суспільно-політична позиція Росії як країни-агресора в ідеологічному плані нічим не відрізняється від тоталітарної пропаганди часів СРСР, вона чітко окреслена, зокрема, у висловлюваннях Ігоря Друзя: "Українство – это идеология погрома, фашизма и мятежа" (телеканал "ТВЦ", 24 березня 2014 р.), у сепаратистських листівках так званої Донецької народної республіки, де йдеться про те, що "Росии нужна вся Новороссия", а також про "лечение украинства" за допомогою "хирургических инструментов". У зв'язку з цим актуальність дослідження цивілізаційного розвитку українства не викликає сумнівів.

На основі здійснених упродовж 1993–2014 рр. теоретико-емпіричних досліджень цивілізаційної ідентичності українців нами були розроблені *теоретико-методологічні засади* для вивчення українства у світовому цивілізаційному процесі та в контексті європейської цивілізації [9; 11; 12; 14; 15; 18; 19; 40]. Окреслимо основні з них. **1. Цивілізаційна проблематика** розробляється в науці з XVIII століття, але інтерес до неї не слабшає вже майже 300 років. У СРСР цивілізаційному підходу почали приділяти велику увагу з середини 1980-х років, а в кінці 1990-х років цивілізаційна проблематика була включена у перелік пріоритетних наукових напрямів в Російській Федерації. **2. Сучасні до-**

слідники (Г. Прокоф'єва, О. Маслов та ін.) виділяють різні підходи до вивчення цивілізацій: а) *екогеографічний* (Ш. Монтеск'є, Г. Бокль, Л. Мечников та ін.), б) *філософсько-культурологічний* (В. Гумбольдт, М. Бердяєв, П. Сорокін, А. Тойнбі, Б. Єрасов, О. Маслов, В. Стюпін та ін.), в) *соціологічний* (Е. Дюркгейм, К. Леві-Стросс, М. Мід, М. Барг, І. Гобозов, Н. Клягін та ін.), г) *етнологічний* (М. Данилевський, О. Шпенглер, Л. Гумільов, Ю. Бромлей та ін.), д) *аксіологічний* (М. Вебер, Г. Ріккерт, П. Гуревич та ін.); е) *технологічний* (О. Ахїєзер, С. Крапивенський, Л. Кузнєцова, Н. Мотрошилова, О. Тоффлер та ін.); є) *соціобіологічний* (Р. Докінс, Ч. Ламсден, Е. Вілсон та ін.); ж) *культурно-історичний* (Ф. Вольтер, Ж. Кондорсе, В. Келле та ін.). 3. Застосування нами *інтегративного підходу* при дослідженні цивілізаційного розвитку людства передбачає: а) врахування *системного бачення* поступового розгортання таких стадій еволюції універсуму як геогенез, біогенез, психогенез, антропогенез, глоттогенез, соціогенез, культурогенез, суб'єктогенез, ноогенез, політогенез, які зумовлюють специфіку цивіліогенезу (ці питання докладно викладені у працях В. Вернадського, П. Тейяр де Шардена та ін.), б) обов'язкова *концептуалізація міждисциплінарних узагальнень* з дотриманням принципів вертикальної і горизонтальної інтеграції; в) вивчення системотворчої ролі *аксіологічного та ноетичного вимірів* процесу цивілізаційного розвитку різних *соціально-історичних організмів* (це поняття ми розробили філософії *та соціальної історії*; термін "соціально-історичний організм" використовували О. Конт, Г. Спенсер, В. Антонович, М. Грушевський, С. Рудницький, П. Бурд'є, Ф. Барт, Ю. Семенов та ін.; дане поняття допомагає підкреслити *роль різних форм самоорганізації* людства у процесі його цивілізаційного розвитку, оскільки сучасні вчені називають соціально-історичними організмами (мікро-, мезо- і макрорівня) певну кількість соціальних груп – від археологічної культури до цивілізації [17; 19]) інтегративний підхід здатний не тільки зняти протиріччя природничо-наукового і гуманітарного знання, а й *поєднати їхні переваги*. 4. Як вітчизняні, так і зарубіжні вчені найчастіше розглядають цивілізацію як антитезу "природному" стану людства, як високий щабель його соціокультурного розвитку, на якому соціум долає свою тотальну залежність від природного середовища, розвивається в самобутній соціально-історичний макроорганізм з продуктивним типом господарства, функціональною диференціацією різних сфер суспільного життя і системною самоорганізацією більш високого рівня. 5. Сучасні дослідники розглядають цивілізацію як *фундаментальну одиницю* аналізу соціально-історичного процесу, адже становлення і розвитку людської цивілізації детермінується розподілом праці, підвищенням ролі інтелекту в історії, що пов'язано з появою міст, писемності, перших держав, а також з інтенсивним виробництвом і втручанням у природні процеси з метою їх кардинального перетворення. Самобутність і унікальність кожної цивілізації передусім визначають її *онтологічні та духовні* (світоглядні та ціннісно-сміслові) *основи*. 6. Ми визначаємо *цивілізацію* як макрокультурну соціально-історичну спільність, що охоплює різні суб'єкти (країни, народи, нації, держави), які мають спільні соціонормативні принципи надетнічного рівня, подібні етико-релігійні системи, фундаментальні основи ментальності, основоположні ідеали й базові цінності, стійкі особливі риси господарсько-економічної, політико-правової та соціокультурної організації, що виражаються у відповідному способі життєдіяльності (ми вживаємо поняття "*цивілізаційне поле*", аналізуючи

європейське цивілізаційне поле та євразійське цивілізаційне поле, але ми не визначаємо цивілізацію як *поле*, адже тоді при аналізі, наприклад, європейського цивілізаційного поля будуть виникати термінологічні неузгодженості через тавтологію). Різні суб'єкти, які входять в одну цивілізацію, зв'язані відносинами еволюційної спадкоємності, синхронністю культуротворення, поширення основних цивілізаційних здобутків та циркуляції соціокультурної інформації, подібністю ментальних типів і ментального інструментарію, соціокультурних норм, цінностей та релігійних уявлень (які можуть бути зумовлені однією із світових релігій), спільною цивілізаційною ідентичністю, схожими світоглядними уявленнями про географічні та інформаційні кордони (на рівні "мерехтіння слів" (Ю. Лотман)) своєї цивілізаційної спільності. Будь-яка цивілізація здатна до саморозвитку, схильна до поширення власних досягнень, здобутків та способу життя. Отже, *цивілізація* – це своєрідна й самодостатня просторово-часова (тобто чітко локалізована в просторі Культури й часі Історії) цілісність, яка репрезентує вищий ступінь самоорганізації та розвитку людського соціуму і в якій сталі (стабільні) елементи переважають над нестабільними [10; 13]. 7. Існують *локальні, первинні (ранні), вторинні (сучасні), континентальні, міжконтинентальні, субконтинентальні, глобальні* цивілізації (виділяють також циркумпольярну, кочову, океанічну та інші (наприклад, річкові) цивілізації) та *цивілізаційні ойкумени* (при цьому сучасна цивілізація завжди є *надетнічним, наднаціональним і наддержавним* утворенням, а локальні цивілізації (які переважно існували у давні часи, а їхньою відмінною характеристикою була закритість суспільства) в добу глобалізації виявити надзвичайно важко, в сучасній Європі їх точно немає (Див. останні праці Ф. Фукуяма)). 8. Оскільки дослідження специфіки різних цивілізацій передбачає аналіз усіх *форм життєдіяльності* цих *макрокультурних* (це поняття використовується для того, щоб підкреслити макрорівень соціокультурних, політико-правових, релігійних, економічних, аксіологічних явищ і процесів; саме тому цивілізаційний аналіз передбачає врахування *релігійного, а не конфесійного чинника*) *спільностей* (матеріальних, господарських, культурних, моральних, ідейних, релігійних, аксіологічних та інших у процесі їх розвитку і спадкоємності), то *критеріями виокремлення цивілізацій* є: екогеографічні, геокультурні, антропо-демографічні, господарсько-економічні, релігійні, морально-етичні, політико-правові, геополітичні, соціокультурні, техніко-технологічні, науково-інноваційні, освітньо-виховні, інформаційні, аксіологічні та духовно-світоглядні чинники, а також *спільні тенденції* розвитку міст, писемності й державності. При цьому *в одну історичну епоху можуть домінувати одні критерії, а в іншу історичну епоху – інші*. Зокрема, в неолітичну добу головними чинниками цивілізаційного розвитку людності українських земель були господарсько-економічні й технологічні, пізніше почали домінувати геокультурні, антропо-демографічні, політичні та релігійні, а в добу глобалізації на одне з перших місць виходять техніко-технологічні, науково-інноваційні та інформаційні чинники (що пов'язується з розвитком нанотехнологій, генної інженерії, з формуванням глобальних інформаційних технологічних мереж виробництва й збуту продукції, з інтеграцією науки, освіти й виробництва, тобто з усіма провідними галузями *шостого технологічного укладу*), у наш час ці чинники стають все більш взаємозумовленими і взаємозалежними. У зв'язку з цим необхідна розробка *ноосферної парадигми цивілізаційного розвитку* людства, яка не тільки резонує з базовими

потребами людства, а й забезпечує перехід від моделі *паразитизму* на природних ресурсах до моделі *коеволуції* Людини з Природою. **9.** Аналіз різних аспектів цивілізаційної проблематики й визначення поняття "цивілізація" дозволили розглядати *українство* як в контексті *загальнолюдської цивілізації* (розмаїття культурно-історичних форм, націй, країн і держав, які об'єднані загальнолюдськими цінностями), так і в контексті *європейської цивілізації* (унікальна системна комбінація традицій, суспільних структур і цінностей, що притаманні багатьом націям і утворюють певну культурно-історичну цілісність, яка визначається спільними *об'єктивними* елементами (історія, соціальні інститути, християнство, базові цінності тощо) і *суб'єктивною* самоідентифікацією громадян багатьох держав ("ми – європейці"), а також співіснує та взаємодіє з іншими подібними феноменами). Такий підхід сприяє з'ясуванню самоцінності українства, його місця і ролі в цивілізаційному розвитку не тільки Європи, але й всього світу [18]. **10.** Оскільки цивілізаційний поступ українства необхідно розглядати у порівнянні з іншими європейськими народами, то при розгляді етапів цивілізаційного поступу українства (як і багатьох інших європейських народів) потрібно *враховувати етапи розвитку європейської цивілізації*: неолітичний, ранньокласовий, античний, середньовічний, ранньоіндустріальний, індустріальний та постіндустріальний, а також теорію "цивілізаційних хвиль" Е. Тоффлера (про цивілізаційне значення аграрної, промислової та інформаційної хвиль [38]). Ми відрізняємо *світовий* цивілізаційний процес та *європейський* цивілізаційний процес. Адже *світовий цивілізаційний процес* – це хід становлення і розвитку характерних рис загальнолюдської цивілізації, *підвищення рівня цивілізованості* людини, людських спільнот і суспільств. Для цього процесу характерні *загальні закономірності* культуротворення, самоорганізації та соціокультурної еволюції людства, що проявляються в історичному розвитку усіх народів світу як *цивілізування* індивідуальних і колективних суб'єктів (сутність цивілізування (тобто визрівання цивілізованості) проявляється через *поступальний перехід суб'єктів від нижчих етапів цивілізаційного розвитку до вищих*). В рамках конкретних цивілізацій (наприклад, в межах європейських теренів) світовий цивілізаційний процес стає доволі специфічним, оскільки *своєрідним, самобутнім і унікальним є хід набуття головних ознак цивілізованості* тєю чи іншою соціально-історичною макроспільнотою (наприклад, європейською), враховуючи її *Самобутність* (неповторність, оригінальність, самодостатність її власного буття). Цивілізаційна зрілість (або незрілість) таких макроспільнот залежить від міри (ступеню) їх *цивілізованості* (наявність знарядь праці та інших культурних артефактів, освоєння вогню, поява людської свідомості, мовлення і мови, розвиток землеробства, ремесел, торгівлі й нових технологій, розподіл праці, наявність міст, писемності, приватної власності, державності тощо). При цьому деякі *невід'ємні складові* цивілізаційного поступу людства з'явилися задовго до появи цивілізації як такої. Отже, основними *європейськими цивілізаційними процесами* є: культуротворення, самоорганізація, державотворення, а також аксіологізація, гуманізація, демократизація, індивідуалізація, інновація, інтелектуалізація, інформатизація, консолідація, меморіалізація, неолітизація, ноосферизація, сакралізація, секуляризація, солідаризація, соціалізація, суверенізація, унормування, урбанізація та ін.

Отже, українство (категорію "українство" ми вважаємо міждисциплінарною і досліджуємо її в системній

єдності з категорією "українськість"; термін "праукраїнство" можна вживати стосовно періоду становлення протукраїнського етнокультурного ядра (на основі взаємодії племен склавинів і антів) та постання праукраїнських племен (полян, деревлян, сіверян, волинян (з урахуванням дулібів і бужан), уличів, тиверців, білих хорватів), як загальноцивілізаційний феномен, у своєму розвитку пройшло кілька етапів етнонаціонального розвитку: 1) становлення протукраїнського етнокультурного ядра на основі взаємодії племен склавинів та антів; 2) постання праукраїнських племен; 3) становлення українського етносу; 4) становлення української етнічної нації; 5) утворення діаспоральних спільнот поза межами України; 6) формування української політичної нації; 7) кристалізація українства як світової макроспільноти (куди входять як етнічні, так і політичні українці (що репрезентують сучасну повномасштабну українську націю), а також вихідці з України, мігранти й представники української діаспори). Основними критеріями, які дозволяють виокремити українство серед інших макроспільнот, є збереження його представниками власної українськості та національно-культурної ідентичності, наявність помітного (або хоча б мінімального) внеску в розбудову України й модерної української нації, різнопланові позитивні взаємозв'язки з Україною (як територією, країною і державою), українським народом і українською культурою та поєднання власної долі з долею України (специфіка таких зв'язків, власне, й обумовлює характер ставлення конкретної особи до України, її співпричетність або відчуженість тощо). Звичайно, сучасне українство засвоїло величезні культурні здобутки давньої людності українських земель, оскільки цивілізаційний розвиток на теренах України почався задовго до постання і утвердження світового українства.

Відомо, що *цивілізаційний аналіз* передбачає не тільки всебічний розгляд процесів антропогенезу, соціогенезу, культурогенезу й політогенезу, але й врахування впливу на соціокультурний розвиток людини і людських спільнот виробництва, нових технологій, соціально-економічних відносин, суспільно-політичної, духовно-світоглядної та інших сфер життя. Інтегративний підхід дозволяє утворити цілу систему "*концептуальних мостів*" між українознавством, цивіліологією та системно-синергетичною методологією при вивченні цивілізаційного поступу українства. Це розширює дослідницькі горизонти сучасного українознавства, уможливорює цілісний, більш глибокий аналіз генези й цивілізаційного розвитку різних соціально-історичних організмів на теренах України, дає можливість розглядати цивілізаційні процеси в динаміці, з урахуванням різноманітних *чинників*, які або *стимулювали* дані процеси, або ж *гальмували* їх.

Цивілізаційний поступ українства – це складний інтегральний процес, сутність якого проявляється через поступальний перехід від нижчих етапів цивілізаційного розвитку до вищих. Цивілізаційний аналіз передбачає виявлення найсуттєвіших змін в процесі різнопланових трансформацій конкретної спільноти, враховуючи при цьому особливості її соціальної, політичної, економічної та етнічної історії. Поступальність тут не є прямолінійною, вона не може розглядатися як просте кількісне зростання, а більш пізні соціокультурні явища і форми не обов'язково є досконалішими за попередні. Цивілізаційний розвиток є *дуже складним, нерівномірним і асинхронним* (відмова від концепції синхронізму (Н. Мерперт), передбачає детальне вивчення всіх цивілізаційних змін у певній спільноті з урахуванням місцевих особливостей). Такий розвиток передбачає поступове визрівання якісних інновацій, наявність супереч-

ностей, коли періоди розквіту змінюються періодами зворотного руху, застою, занепаду. Трапляються також і непоправні соціокультурні втрати. *Критерії цивілізаційного поступу українства* треба розглядати комплексно, адже не можна обмежуватися якимось одним показником, відкидаючи інші, тут потрібно враховувати найсуттєвіші параметри цивілізаційного розвитку та поступове визрівання *цивілізованості* спільноти та її членів. *Магістральними лініями* цивілізаційного поступу людства є: 1) господарсько-економічний і техніко-технологічний розвиток, 2) соціокультурний і духовно-світоглядний розвиток певної спільноти. При цьому рівень цивілізаційних досягнень спільноти на різних етапах її цивілізаційного розвитку не є однаковим.

Ю. Павленко зазначав, що розуміння цивілізаційного розвитку людства передбачає його одночасне бачення в аспектах *стадіальності, багатолінійності та цивілізаційної дискретності* (при цьому кожен з цих методологічних принципів має самостійне значення і може розроблятися автономно). Проте цілісна картина такого культурно-історичного процесу розкривається лише за умови їх поєднання у відповідності з принципом доповнюваності [33, с. 115–116]. Ю. Павленко також підкреслив, що при стадіальному підході необхідно розрізнити два найбільш значущих періоди, які розмежовує неолітична революція: перехід від привласнювального до відтворювального типу господарства (що пов'язано з виникненням тваринництва, землеробства й сприяло становленню міських поселень, ремесел і писемності).

Епоха ранньопервісних мисливсько-збиральницьких спільнот може розглядатися як *передісторія цивілізації*, що тривала багато десятків тисячоліть: від виникнення людини сучасного типу до неолітичної революції, яка почалася на Близькому Сході 10–12 тис. років тому на гребені кліматичних змін, пов'язаних із закінченням льодовикового періоду, при переході від плейстоцену до голоцену [33, с. 115]. Ранньопервісна людність верхнього палеоліту ще не знала *саморозвитку* як певного поступального процесу. Ці люди не перетворювали навколишнього середовища, а пристосовувалися до нього, тому зміни природно-кліматичних умов автоматично приводили до загальної кризи відповідної соціокультурної системи, представники якої далеко не завжди могли ефективно адаптуватися до нових умов [33, с. 115]. Отже, історія первісного суспільства репрезентується розвитком невеликих, пов'язаних між собою у межах широких природно-географічних ареалів кровноспоріднених громад з єдиними формами адаптації та господарсько-культурних особливостей. В якості таких спільнот Ю. Павленко розглядає мисливців прильодовикових відкритих просторів верхньопалеолітичної Європи або сучасних їм мисливців-збирачів середземноморсько-передньоазійських ареалів з більш індивідуалізованими формами господарської діяльності. При цьому окремі мисливські колективи досягали високого культурного рівня і зникали, не залишаючи гідних продовжувачів своїх традицій. У якості прикладу автор наводить моменти злету й занепаду верхньопалеолітичних спільнот прильодовикової Європи з їхнім блискучим образотворчим мистецтвом [33, с. 116].

Таким чином, важливою межею між епохою первісності та початком цивілізаційного поступу людства є неолітична революція та початок формування надобщинних структур влади й управління, тобто племінних інститутів, які з часом набувають вигляду вождівств. І якщо *неолітична революція* закладає передусім господарські підстави майбутньої цивілізації, то формування *племінних органів влади й управління* – підстави майбутніх державно-адміністративних структур [33, с. 116].

При цьому, як правильно зазначає К. Бунятян, "... дорога європейського населення до цивілізації була дуже звивиста: підйоми в економіці чергувалися зі спадами, які нерідко змушували звертати в бік неперспективних (з точки зору загального поступу) систем господарювання" [23, с. 37]. Отже, історія цивілізацій починається з розвитку окремих локальних (ранніх) цивілізацій (або протоцивілізацій), навколо яких поступово формуються цілі *цивілізаційні ойкумени*.

Ю. Павленко запропонував основні принципи *соціокультурної еволюції людства*, які мають бути враховані при аналізі цивілізаційного поступу українства. Першою епохою соціокультурної еволюції людства є *епоха розвитку привласнювального господарства, а вузловою точкою* – неолітична революція (як період величезних господарсько-економічних і соціокультурних зрушень, становлення й утвердження *відтворювального господарства*). Після цього настає *епоха цивілізаційного розвитку* людства, в рамках якої виокремлюються: 1) *щабель становлення основ цивілізації* (стадія родового ладу (коли родові й гетерогенні громади функціонують без надобщинних органів влади та управління), *вузловою точкою* є становлення племінних органів влади та управління (структур вождівств)); стадія племінного ладу (вождівств), *вузловою точкою* якої є поява ранньоцивілізаційних систем; 2) *щабель розвитку та інтеграції окремих цивілізацій* (стадія ранніх (локальних) цивілізацій (ранньокласових суспільств), *вузлова точка* – "осьовий час"; стадія зрілих цивілізацій і цивілізаційних ойкумен, *вузлова точка* – індустріалізація та пов'язані з нею процеси, що зумовили утворення всесвітньої макроцивілізаційної системи ХХ ст.); 3) *щабель всесвітньої макроцивілізаційної системи* Третього тисячоліття. При цьому, зауважує Ю. Павленко, *стадіальне* розуміння соціокультурного розвитку людства має бути доповнене баченням *полілінійності* цього процесу, адже починаючи з часу неолітичної революції спостерігається формування й розкриття потенцій тих основних *типів (шляхів, ліній) соціокультурної еволюції*, які пронизують всю історію людства останніх десяти тисячоліть [33, с. 120].

Таким чином, при розгляді *етапів цивілізаційного розвитку українства* (як і багатьох інших європейських народів) потрібно враховувати *етапи розвитку європейської цивілізації*. У зв'язку з цим *цивілізаційний розвиток різних соціально-історичних організацій, які мешкали на теренах сучасної України (людності українських земель, праукраїнців та українського народу, на основі якого, власне, й постало сучасне українство)* триває від неолітичної доби до сьогодення, і у цьому процесі необхідно виділити наступні *етапи* (які корелюють з етапами розвитку європейської цивілізації): етап неолітизації України; етап трипільської протоцивілізації; етап індоєвропейських міграцій та виокремлення праслов'янської спільноти; етап греко-римського цивілізаційного впливу та утвердження ранньокласового суспільства на українських теренах; а також середньовічний, ранньоіндустріальний, індустріальний та постіндустріальний (інформаційний) етапи цивілізаційного розвитку українства. При цьому дуже важливим є аналіз життєдіяльності та цивілізаційного поступу різних соціально-історичних організацій, які мешкали на теренах сучасної України в умовах *аграрної цивілізаційної хвилі* (тобто неолітичної революції), в умовах *індустріальної цивілізаційної хвилі* (тобто промислової революції), в умовах *інформаційної цивілізаційної хвилі* (тобто науково-технічної революції), а також в умовах 3-х технологічних революцій (Д. Белл), 4-х наукових революцій (Т. Кун) та 5-ти інформаційних революцій (А. Ракітов).

Перераховані вище етапи є складовими двох епох: 1) *передісторичної епохи цивілізаційного розвитку українства* (специфіка цивілізаційного поступу а) людності українських земель, б) протоукраїнських спільнот, в) праукраїнських племен, які пов'язані між собою процесами культурогенезу, культуротворення і культурної спадкоємності (ці процеси репрезентують не етногенез та етнічну історію українського народу, а складний і суперечливий перебіг (хід) *цивілізування* перерахованих соціально-історичних організмів на українських теренах, тобто просування цих великих соціальних груп по шляху від дикості до все більшої й більшої цивілізованості, саме тому не варто плутати етнічну історію та історію цивілізації, а також поняття "етнічність" і "цивілізованість" [16, с. 157]); 2) *історичної епохи цивілізаційного розвитку українства* (специфіка цивілізаційного поступу русинів-українців, українського етносу, української етнічної нації, української політичної нації та світового українства).

Коротко розглянемо особливості *передісторичної епохи цивілізаційного розвитку людності на теренах України*.

Передісторична епоха цивілізаційного розвитку людності на теренах України. Сучасні історики вважають, що палеолітичну добу на території України можна розділити на три періоди: *ранній* (або нижній) (1 млн. (3/2,6) – 300 (450/150) тис. років тому), *середній* (300 – 30 (450/150 – 50/35) тис. років тому), *пізній* (або верхній) (30 – 10 (50/35 – 10) тис. років тому) палеоліт.

Саме в період *раннього палеоліту* (в ашельську добу, що датується проміжком від 1,5 млн до 150 тис. років тому) на теренах сучасної України з'являються перші люди (сучасні вчені вважають, що це були пітекантропи (архантропи)). Заселення території України відбувалося декількома хвилями і кількома шляхами – із Центральної Європи, через Передню Азію, Балкани і Закарпаття. Одна з найдавніших стоянок первісної людності розташована біля с. Королеве Закарпатської області [25, с. 8-9]. Інші стоянки первісних людей на території України розташовані біля м. Амвросіївка (Донецчина), с. Роскосове (Закарпаття), с. Гінці (Полтавщина) та с. Лука-Врублевецька (Хмельниччина). Усього на теренах України відомо більше 30 стоянок ранньопалеолітичної доби. Давні люди проживали невеликими групами, часто пересувались, утворювали групи для виконання життєво важливих функцій (спорудження жител, колективне полювання тощо). Найперші форми людських об'єднань були створені за принципом кровноспоріднених зв'язків. У цей час зароджується первісне людське "стадо", а також починають формуватися принципи екзогамії. Пізніше на зміну людському "стаду" приходить *родова праобщина* (та *община* як біосоціальне угруповання), в її межах продовжує функціонувати принцип кровноспоріднених зв'язків, але вже починають поширюватися суто соціальні механізми функціонування людських спільнот на противагу біологічним. Архантропи уміли використовувати вогонь, проте ще не вміли його штучно видобувати. Дослідження багатьох вчених (Ф. Камінського, К. Мережківського, В. Хвойки, П. Борисковського, С. Бібікова та ін.) показали, що первісні люди займалися збиральництвом різноманітних плодів та їстівних коренів, полювали на звірів (мамонтів, печерних ведмедів), використовували в якості знарядь для різання й скобління розщеплені кремені, ручні рубила (які мали довгасту й пласку форми і були загострені з країв та на кінці) тощо. Наявність такого знаряддя праці, як ручне рубило, підтверджує зародження людського мислення і початок переходу людини до *свідомої виробничої діяльності*. Проте люди

цієї доби ще не досягли рівня саморозвитку, а тільки адаптувалися до зовнішнього середовища. Саме тому будь-які зміни природних, геологічних, кліматичних умов обов'язково приводили до кризи вже сформованих (як правило, дуже примітивних) соціокультурних систем [1; 3; 29].

В період *середнього палеоліту* (або в мустьєрську епоху) триває заселення України первісною людністю. Нові кліматичні особливості (різка зміна клімату, значне похолодання, наступ льодовика) та потреба виживання в таких умовах зумовили активізацію адаптаційних механізмів первісних людей. Нові природні умови стимулювали "запуск" процесів *культурної адаптації*, яка дозволила первісним людям більш конструктивно боротися за своє існування. Надзвичайно важливим було освоєння вогню (на першому етапі люди використовували природні джерела вогню (блискавку, спонтанні пожежі, виверження вулканів тощо), а пізніше вони оволоділи вогнем, формуючи уміння не тільки його використовувати, але й видобувати, зберігати й відтворювати). Механізми культурної адаптації були репрезентовані також у формуванні умінь первісних людей виготовляти одяг зі шкір тварин, а також будувати більш захищені житла.

Похолодання зумовило великі міграції людей, внаслідок чого була заселена практично вся південна частина Східної Європи. Заселення теренів України йшло з Кавказу й Балкан у північному напрямку, досягаючи басейну Десни. Первісні люди заселяють майже всі терени сучасної України, збільшується густина населення. Дослідження археологами печерних поселень, скельних жител-сховищ, а також знайдених вогнищ показують, що в таких житлах одночасно проживали 2–4 родини [1; 3; 29] (чисельність кожної коливалась від 5 до 7 осіб).

В цю добу на зміну архантропам приходять неандертальці, які значно розширили ареал свого проживання. Дослідники виявили понад 300 стоянок і поховань цієї людності в різних регіонах України (у гірських районах Закарпаття, Прикарпаття, в Криму, в Середньому Подністров'ї, на Волині тощо [25, с. 9]). Найдавніші стоянки та рештки неандертальців були знайдені в гроті Кіік-Коба в Криму, на теренах Закарпаття й Донецчини. Середньопалеолітична людність заселяла придатні до життя печери й гроти, поселючись також на берегах річок. Середньопалеолітичні спільноти, між якими виникали родинно-шлюбні та соціально-економічні відносини, утворювались із кількох (як правило, з двох – чотирьох) сімей. Це підтверджує *постання родового ладу*. У життєдіяльності середньопалеолітичних спільнот можна простежити наявність принципу *поділу праці*. Найхарактерніші поселення цієї доби – відкриті, печерні, короткочасні стійбища, окрім цього облаштовувались місця видобування кременю та відповідні майстерні. Велике значення для розвитку господарської сфери суспільства у цей час мало і збиральництво, і мисливство, хоча полювання на мамонта, зубра і дикого коня було провідним. Продовжувалося вдосконалення зброї, техніки обробки каменю та основних знарядь праці з кременю (гостроконечників, скребел, зубчастих скалок, крем'яних відщепів, які вироблялися у відповідності до місцевих умов). Основні знаряддя праці даної доби дозволяли первісним людям різати, стругати, скоблити, а також виконувати інші виробничі операції [1; 3; 29].

Померлих людей ховали у скорченому положенні, на одному боці, у спеціально підготовлених ямах. Специфіка цих поховань та наявність відповідних ритуалів свідчить про існування певних анімістичних уявлень і *проторелігійних вірувань*. У середньопалеолітичній

людності розвивається мова, з'являються першооснови абстрактного мислення й духовного світу, формується мистецтво [1; 3; 29] (використання червоної вохри, яка застосовувалась для розпису людського тіла, а також знайдені археологами кістки з різьбленим геометричним орнаментом, з контурами тварин і людей, з намальованими чорною фарбою лініями, свідчать про становлення образотворчого мистецтва).

У період *пізнього палеоліту* відбуваються помітні зрушення у сферах економічних та соціальних відносин, а також у мистецтві. Клімат у цю добу був холодний, сухий, що було пов'язано із зменшенням кількості лісів та розширенням тундро-степового простору. Завершується процес фізичного й когнітивного розвитку людини сучасного типу, а на основі кроманьонців постає *європеїдна раса*, утверджуються колективістські тенденції, люди стають все більш схильними до осілості, вдосконалюється будівництво жител, утворюються нові форми суспільного співжиття людей [1; 3; 29]. Формуються роди, які об'єднуються в племінні спільноти, розвивається родоплемінний лад, основною формою об'єднання людей залишався *материнський рід* (жінка виступала у той час в ролі Берегині родинного вогнища, контролювала харчові запаси, родинні зв'язки велися по материнській лінії, важливу роль жінки в тодішньому соціумі підтверджують багаточисельні знахідки статуеток, що репрезентували собою узагальнений образ Матері – прародительки Роду). На теренах України відомо близько 800 стоянок людності цієї доби, які розташовувались, як правило, у долинах річок. Найбільш відомі з них – Кирилівська в Києві, Молодове у Середньому Подністров'ї, Мізин на Чернігівщині, Доброночівка на Черкащині, Гінці на Полтавщині та ін. Основними формами господарювання були збиральництво, рибальство, полювання на мамонтів, бізонів тощо. Формуються різні способи полювання, відбувається спеціалізація мисливських колективів (одним з основних було полювання на стадних звірів), які займалися переважно загінним полюванням на диких коней, бізонів, мамонтів, північних оленів; на Межирицькій, Мізинській, Гінцівській та Кирилівській стоянках давні люди займалися переважно полюванням на мамонтів, а на Амвросіївській – на бізонів. Окрім цього простежується перехідна тенденція до одомашнення окремих тварин [1; 3; 29].

Урізноманітнюються і вдосконалюються знаряддя праці, виготовляються кам'яні різці, вістря, списометальні пристрої, ножеподібні пластини, скребла, дротики, шила, голки; вдосконалюється техніка обробки кісток та рогів (з кісток і рогів тварин виробляються гарпуни, голки, наконечники списів, скребла для обробки шкіри тощо). Для будівництва зимових жител використовуються кістки і бивні мамонтів, шерстистих носорогів, дерев'яних брусків, оленячих рогів, житла покриваються шкурами тварин. Усього використовується близько 100 типів різноманітних знарядь праці. Це вплинуло на підвищення рівня майстерності людей, а також на продуктивність мисливства [1; 3; 29].

Інтенсивна трудова діяльність пізньопалеолітичної людності сприяла розвитку їх практичного мислення, що дозволило накопичувати елементарні знання. На базі цих знань виникають перші релігійні вірування й культу, зароджується музичне та хореографічне мистецтво. Розвивається прикладне й образотворче мистецтво пізньопалеолітичної людності на теренах сучасної України, про це свідчать знайдені археологами малі скульптурні вироби, стилізовані жіночі фігурки з оригінальним геометричним візерунком, живописні сюжети на кістках мамонтів, штрихова графіка на бивнях мамонтів, браслети, вирізані з бивня мамонта, наскельний

живопис тощо. Формуються ранні форми релігійного світогляду (тотемізм, фетишизм анімізм, магія), які стають основою світобачення пізньопалеолітичної людності [1; 3; 29]. Утверджуються культові місця та об'єкти поклоніння, формується релігійна обрядовість, важливими елементами магічних обрядів і традиційних ритуалів стають не тільки орнаментування різних предметів, прикрашання одягу, розмальовування людських тіл, але й музично-танцювальні дійства (це підтверджується знахідками кістяних флейт (Молодова V), а також жіночих статуеток, зображених у позі танцю (Гагаріно); відкриті у Мізині розписані червоною фарбою кістки мамонта у поєднанні з кістяними молоткоподібними виробами презентують давній "ансамбль" ударних музичних інструментів).

Мезоліт (який на теренах України датується кінцем IX–VI тис. до н. е.) вважається проміжною добою в історії людства, а також перехідним етапом між палеолітом та неолітом. Відомо, що в період раннього мезоліту панував *натуральний привласнювальний мисливсько-збиральницько-рибальський тип господарства*. На теренах України існує майже 1000 мезолітичних пам'яток, поселень і стійбищ (серед них Мурзак-Коба і Фатьма-Коба (Крим), Журавська стоянка (Чернігівщина), Гребениківська стоянка (Одещина), стоянка біля села Баламутівка (Буковина), Осокорівка в Надпоріжжі та ін. [3, с. 12]. В цю добу відбулось заселення усїєї території сучасної України, на думку вчених, населення цієї території в мезоліті складало майже 20 тисяч осіб.

Мезолітична доба підтверджує наявність потужного впливу природно-кліматичного середовища на життя людства та його розвиток. Завершується останнє зледеніння (І. Рассоха підкреслює, що катастрофічно швидке танення "Скандинавського і Північноамериканського крижаних щитів мало наслідком світову кліматичну катастрофу, що залишилась в історичній пам'яті людства як міф про Світовий потоп [34]), клімат теплішає, наближуючись до сучасного, формуються русла річок, значно оновлюється рослинність, помітно міняється фауна. Зникнення мегафауни (тобто таких тварин, як мамонти, бізони, шаблезубі тигри, печерні ведмеді тощо) зумовлює поширення значної кількості копитних (турів, лосів, коней, оленів, віслуків тощо), а також більш дрібних тварин (зайців, білок, птахів тощо), це приводить до продовольчої кризи, тому великі мисливські спільноти змінюються невеликими групами, оскільки замість колективного полювання на великих звірів формується потреба у розробці техніки індивідуального й групового полювання на менших звірів. Л. Залізник підкреслює, що основою мезолітичної економіки стало неспеціалізоване індивідуальне полювання на нестатних копитних за допомогою лука та стріли, що допомагало мезолітичній людності забезпечувати себе постійними запасами їжі [29, с. 82].

Мезолітичне населення (яке ставало все більш осілим) концентрувалось переважно на берегах річок, озер і морів, це не тільки сприяло розвитку осілості, але й більш активному освоєнню узбережжя морів і великих рік, вододілів і долин малих водоймищ. Люди селились не тільки біля води, а й на болотах, будуючи житла на палях. Поширення рибальства сприяло інтенсивному використанню харчових ресурсів водоймищ. Було винайдено вудки, кістяні гарпуни й гачки, тенета і плетені сіті, створювався водний транспорт (плоти й човни, які видовбувались із стовбурів дерев). На Півночі України мезолітична людність оволоділа навіть підлідним рибальством. Загалом для мезолітичного суспільства була характерна *індивідуалізація способу життя*, що проявлялася у "частковому господарсько-побутовому усамомо-

стійненні сім'ї" від первісної общини "завдяки поширенню ефективної індивідуальної мисливської зброї – луків та стріл". У цей час "поглибилася етнічна диференціація людства, переконливим свідченням чого стала поява численних археологічних культур на мезолітичній карті Європи. Лише на території України їх налічується близько десятка". Більшість сучасних дослідників вважає такі археологічні культури "слідами мешкання первісних етносів мезолітичної доби" [28]. Кардинальні зрушення у сфері виготовлення знарядь праці (зокрема, нового інструментарію для обробки дерева (долото, тесло, сокира), вкладишевих знарядь (ножі, списи, кинджали) з крем'яними пластинами), а також винайдення так званої "механічної зброї дистанційної дії" (тобто луків та стріл) вплинули на *підвищення рівня самоорганізації мисливського господарства*, що дало початок прирученню диких тварин (собаки, кози, свині (зокрема, кістки собаки було виявлено на місцях мезолітичних стоянок Шан-Коба в Криму та Мирному в Причорномор'ї, а в добу пізнього мезоліту в Криму вже почалося приручення свині)). Хоча мезолітична людність створила *диференційоване привласнювальне господарство*, та криза мисливського господарства не тільки стимулювала активний розвиток рибальства й збиральництва (яке пізніше зумовило розвиток рослинництва), але й уможливила *постання перших форм відтворювального господарства* [1; 3; 29].

Д. Телегін підкреслював, що "шляхи і послідовність одомашнення тварин у різних народів були різні. На Іранському нагір'ї та Передньому Сході ще в кінці X – на початку IX тис. до н. е. були приручені вівця і коза; бик і свиня стали свійськими тут значно пізніше – у VIII тис. до н. е. У межах півдня Східної Європи було навпаки: першими свійськими тваринами стали бик і свиня, їх приручення розпочалося ще наприкінці мезоліту" [7, с. 38; 37, с. 200-201]. Археологічні матеріали Керченського півострова підтверджують гіпотезу щодо доместикації бика наприкінці мезоліту (Л. Мацкевой, І. Рассоха). Отже, перші ознаки приручення великої рогатої худоби, свиней і собак на Півдні України виявляються в добу мезоліту. Таким чином, "серед головних і до нашого часу свійських тварин України корова, свиня і кінь точно були приручені на місці ... Щодо ж вівці та кози цього також не можна виключати" [35, с. 90-92]. І. Рассоха зазначає, що "є всі підстави розширити єдиний взаємопов'язаний регіон формування відтворюючої економіки від Ірану до Балканського півострова і півдня України включно" [35, с. 93]. Трансформація господарської діяльності мезолітичної людності вплинула на зміни у соціальному житті: індивідуалізація виробництва й споживання помітно підвищила роль парної сім'ї (хоча домінуючим господарсько-економічним осередком суспільства залишалась ранньородова община (грумада)). На побутовому рівні існував статево-віковий розподіл функцій. Основою суспільного ладу був *материнський рід*.

М. Бутинов, Л. Залізняк, В. Козюк та інші вчені довели, що саме у мезоліту, внаслідок інтенсифікації міжобщинних зв'язків, *було започатковано формування перших етнічних спільнот* – племен (або протоетносів). Спочатку відбувалась етнічна специфікація населення степів та людності гірського Криму, трохи пізніше етнічна специфіка почала утверджуватися і на теренах українського Полісся. Тобто ці процеси розгортались у тих регіонах, де став помітним перехід до інноваційних форм господарювання. Ці племена склалися з кількох родів (це були об'єднання кровних родичів по материнській лінії), а родову общину утворювала група сімей, в середовищі яких починає поширюватися *екзогамія* (заборона шлюбних відносин у межах власного

роду або общини). Очолювала таке плем'я рада старійшин, а найважливіші життєві питання вирішувались на зборах членів племені [1; 3; 29].

Мезолітична людність вдосконалює технології обробки каменю. У ті часи виготовлялись дві основні групи знарядь праці: і *мікроліти* (зокрема, дрібні насадки для стріл, списів, гарпунів), і *макроліти* (великі знаряддя з каменю, зокрема, кам'яні сокири, тесла тощо). В мезолітичну добу використовувались крем'яні ножі, різці, скребки, які були більш досконалішими, ніж ті, що використовувались у палеоліті [1; 3; 29].

В мезолітичну епоху з'являються оригінальні наскельні зображення. На теренах України подібні зображення тварин і сцен полювання зафіксовані у гротях Криму, а також на плитах Кам'яної Могили поблизу Мелітополя. Розкопки Кам'яної Могили здійснювали відомі археологи В. Даніленко, Д. Телегін та ін. Їхні дослідження дають можливість стверджувати, що Кам'яна Могила – це важливий *сакральний центр* доби мезоліту. М. Тимошик, розглядаючи українське книгописання дохристиянської доби, підкреслював важливість аналізу *піктографічних текстів* на кам'яних плитах, які предсталені у великих печерах та гротях Кам'яної Могили. Подібних печер і гротів нараховується понад 60, у них знайдено близько 150 текстів. Період написання цих піктографічних (малюнкових) текстів припадає на VII–III тис. до н.е. Ціла група вчених (серед яких А. Кіфішин, М. Тимошик та ін.) вважають Кам'яну Могилу *унікальним святилищем-архівом*, що тісно пов'язаний з розвитком людської цивілізації. У цей час активний розвиваються релігійні уявлення, люди поклоняються Сонцю та іншим небесним світилам. Для мезолітичних поховань характерним був обряд трупокладення або у випростаному положенні на спині, або у скорченому положенні на боці, тіло померлого посипали вохрою, разом з ним розташовували зброю і знаряддя праці [1; 3; 29].

На теренах України у мезолітичну добу існували *ранньомезолітичні* (VIII–VII тис. до н. е.) та *пізньомезолітичні* (VII–VI тис. до н. е.) археологічні культури. Мезолітичні культури України, на думку археологів, належали до *двох культурних провінцій: Балтійської* (Кудлаївська, Пісочнорівська, Яніславицька археологічні культури, частково – Зимівниківська культура лісостепового Лівобережжя) та *Надчорноморської* (Кукрецька, Донецька, Гребениківська, Шпанська та Мурзакобинська археологічні культури). Наймасштабнішою з них є *Кукрецька археологічна культура* (VIII–V тис. років до н. е.), ареал поширення якої сягає Київського Полісся на Півночі, Гірського Криму на Півдні, Дунаю на Заході та Приазов'я на Сході. Найвідоміші археологічні пам'ятки (стоянки): Кукрек, Вишенне I, Іванівка, Кам'яна Могила, Абузова Балка, Ігринь VIII, Балін-Кош, Велика Андрусівка, Добрянка, Лазарівка, Попів Мис, Прибір VIIa та ін. Господарство кукрецької людності базувалося на використанні як степових, так і лісостепових ландшафтів (полювання на лісостепових тварин (тури, кабани, олені), збиральництво, рибальство). Археологи знайшли серед кам'яних знарядь праці кукрецької людності олівцеподібні нуклеуси (кам'яні заготовки), відтиски мікропластини, круглі скребачки тощо [37]. Аналізуючи Кукрецьку мезолітичну культуру, І. Рассоха зазначив, що "вже 10 тисяч років тому тодішнє населення Півдня України почало займатися прирученням великої рогатої худоби і свиней (і, звичайно, собак)", тобто "процес неолітичної революції розпочався на території Півдня України водночас і незалежно від території Близького Сходу" [35, с. 94]. Саме на основі Кукрецької культури склалися *неолітичні археологічні культури*: Олексіївська, Сурська та частково Буго-дністровська [24; 30], що

підтверджує відому закономірність: у багатьох європейських країнах (до яких належить і Україна) *окремі цивілізаційні процеси* (зокрема, процес неолітизації, який поширювався, зокрема, і з Балкано-Дунайського регіону) *почали розгортатись за кілька тисячоліть до моменту становлення Європейської цивілізації*. І. Рассоха підкреслює, що "треба відмовитися від точки зору, нібито культурні і демографічні впливи у добу неоліту йшли виключно з Близького Сходу до Європи. Не менш важливими були і зворотні культурні впливи та міграції, зокрема, з території України на Близький Схід" [35, с. 93-94]. Він виклав гіпотезу походження всіх неостратичних народів з Півдня України, тобто, на його думку, носіями неостратичної прамови були саме носії Кукрецької культури [34, с. 147-182, 336-357].

Отже, у мезолітичну добу почалося одомашнення (доместикація) тварин, з'явилися перші ознаки культивування злакових рослин, "з'явилися перші навички у виготовленні глиняного посуду", через кризу мисливського господарства "постала необхідність пошуку та впровадження відтворювальних форм господарства – скотарства й землеробства" [20, с. 273]. В мезолітичну добу почалася криза існуючих форм життєдіяльності, коли людство опинилося у точці *біфуркації*. Саме тому наступним важливим *цивілізаційним зрушенням* було "винайдення та впровадження відтворювальних форм господарства – землеробства та скотарства, а також ремесла"; процес "окультурення" природи надзвичайно активізувався, "в орбіту людської діяльності залучаються нові елементи – земля та худоба" [4, с. 9-10]. Формується відповідна система знарядь праці. Нові види людської діяльності стають підґрунтям для формування нових відносин між людьми та нових людських спільнот. Панування відтворювальних форм господарства створює умови для поєднання *колективізму* в одних сферах людського життя та *індивідуалізму* – в інших. Утвердження відтворювального господарства зумовлює динамічний і невпинний розвиток людства, людські спільноти набувають надзвичайної різноманітності [1; 3; 29].

Етап неолітизації України. Сучасні дослідники окреслюють *провідні характеристики неолітичної революції*: 1) відбувся *перехід від привласнювальних форм господарства* (збиральництво й полювання) до *відтворювальних* (землеробство і скотарство (у цей період скотарство не було кочовим і мало осілий характер)), який тривав упродовж багатьох століть і мав свої особливості у кожному регіоні; 2) було винайдено *нові способи виготовлення знарядь праці* шляхом шліфування, пиляння, свердління, які досить швидко поширились, доповнюючи традиційні способи обробки каменю (з'явилися такі знаряддя праці, як серпи, мотики, зернотертки тощо); 3) виникли *нові види виробництва* (прядіння, плетіння, ткацтво та ін.), почала вироблятися штучна продукція, *керамічний посуд* (завдяки керамічним виробам люди могли готувати й споживати варену їжу, зберігати воду тривалий час тощо); 4) люди перейшли *від кочового до осілого способу життя* (з'явилися постійні житла та поховання, розташовані недалеко від осель); 5) були *приручені свійські тварини* (бики, свині, кози, вівці), формування стад свійських тварин уможливило використання їхньої тягової сили (у працях В. Кульбаки й В. Качура, О. Журавльова і Н. Котової переконливо доводиться факт приручення коня неолітичним населенням степових районів Південної України); 6) відбувся *демографічний вибух, збільшився середній вік тривалості життя* людини (який в середньому досягав 30-32 років), оскільки землеробство й скотарство були більш продуктивними, ніж мисливство й збиральництво; 7) позитивні демографічні зміни

вплинули на суттєве збільшення як кількості, так і розмірів поселень; 8) відбулися важливі *зміни в духовному світі людини*, трансформувалася її світогляд.

Сучасні вчені вважають неолітичну революцію "*початковою точкою*" *світового цивілізаційного процесу*. І українські (Н. Брудо, К. Бунятян, М. Відейко, І. Винокур, Л. Залізник, В. Отрощенко, Д. Телегін, М. Чмихов та ін. [23; 25]), і зарубіжні (В. Башилон, Д. Бродянский, А. Виборнов, П. Долуханов, К. Каландадзе, Г. Матюшин, Дж. Мелларт, Н. Мерперт, І. Наумов, З. Самашев, Ю. Цетлін, В. Цибрій, Г.В. Чайлд, В. Шнірельман, О. Юдін та ін.) вчені довели, що неолітична революція стала поворотною в історії людства, першим помітним у масштабах світової історії кроком до *перетворення первісної людини на цивілізовану* (звичайно, це відбувалося нерівномірно, спочатку з'явилися лише окремі "острівці", де склалися умови для переходу до цивілізації, пізніше ці трансформації стали більш стабільними й прогресивними), отже, саме в цю добу були запущені процеси, які привели до майже повної заміни *примітивних відносин на цивілізовані* [32, с. 165-168], помітно прискорився розвиток різних сфер людського суспільства. Отже, в добу неоліту та енеоліту *терени України були східним кордоном* поширення потужних вогнищ землеробства та скотарства, центри яких розташовувались у Південно-Західній та Центральній Європі. Оскільки *цивілізаційний розвиток* населення окремих регіонів *відбувався нерівномірно*, то деякі періоди різних епох іноді могли існувати одночасно, зокрема, на півночі України в IV і III тис. до н.е. продовжувався *неоліт*, а на півдні України у цей самий час почався *енеоліт*. Пізніше певним чином співпадають у часі скіфосарматський період і період поширення античної цивілізації у Північному Причорномор'ї.

Таким чином, *неоліт* (новий кам'яний вік) на теренах України (VI–IV тис. до н. е.) формувався переважно під впливом досягнень осередків неолітичної революції Близького Сходу. У неолітичну епоху на території України взаємодіяли *три етнокультурні метаспільноти*: носії Трипільської культури, скотарсько-землеробські племена, які рухались з теренів Північно-Західної Європи (Культура кулястих амфор) і багаточисельні скотарські степові племена (представники Середньостоговської та Ямної культури). Перші відтворювальні форми господарювання – тваринництво і землеробство (в рамках якого почали вирощувати перші культурні рослини (пшеницю, ячмінь, горох)) – поширюються на південно-західних теренах України. Для неоліту характерні: "осілий спосіб життя з матріархальним ладом; початки хліборобства і скотарства; у виробництві – гончарство, ткацтво, крем'яне шліфоване знаряддя, під кінець доби – перші металеві (мідні) речі. У галузі культури – вияви мистецтва в розписному орнаменті кераміки та деяких наскельних зображеннях (Кам'яна Могила), у скульптурі (фігурки з глини), віра в загробне життя й усталений похоронний обряд" [20, с. 297].

Археологи знайшли на теренах України кераміку неолітичних часів з відбитками зерен пшениці, ячменю, проса. Ранній керамічний посуд неолітичної доби був доволі грубим, із загостреним або округленим дном, такі глиняні вироби можна було ставити між каменів або ж встромляти в землю біля вогнища. Після появи постійних жител (де була підлога, стіл та інші "меблі") з'явився і посуд із плоским дном. Відомо, що у той час посуд ліпили, випалюючи його у вогні й не використовували гончарне коло. Кожна племена спільнота виготовляла гончарні вироби, які мали своєрідну форму й орнамент, а також використовувала оригінальні технології. Орнаментальна різноманітність неолітичної ке-

рамки свідчила про бурхливий розвиток прикладного мистецтва. В цю добу починають формуватись складні релігійні культи, люди поклоняються Небесній матері, Небесному батьку, Сонцю, Місяцю тощо. Вдосконалюються святилища, формується культ Сонця, виникає тенденція поклоніння антропоморфним божествам.

Утверджується *плем'я* як провідна форма тодішньої суспільної організації (серед неолітичних племен, як правило, панувала соціальна рівність), у межах деяких *родів* поступово складається *спеціалізація праці*. У часи неоліту (як переломної епохи в історії людства) густота розселення зростає (на думку сучасних вчених, у палеоліті на Землі проживало близько 3 млн осіб, у мезоліті – близько 5 млн, а в неоліті – більше 80 млн осіб). Групи споріднених племен утворюють найпростіші *протоетнічні спільноти* (про деякі етнічні відмінності між різними групами населення того часу свідчать залишки археологічних культур). В епоху неоліту на території України складається більше десяти етнокультурних спільнот. *Безперервна трансформація культурних традицій* від палеоліту, через мезоліт, до неолітичної доби простежена в Середньому Придністров'ї, Нижньому Побужжі та в Криму [25, с. 15]. В. Даниленко припускає, що населення України входило складовою частиною до *палеоевропейської області*, яка межувала на південному сході з *протоіндоевропейським* етнічним масивом [21, с. 27]. Відносно теплі природно-кліматичні (атлантичні) умови сприяють стабілізації *ландшафтного поділу теренів* України на поліську, лісостепову та степову зони. З середини VI тис. до н. е. починає утворюватися гумусний покрив землі – сучасні *українські чорноземи* [25, с. 17].

На українських теренах було виявлено більше десяти неолітичних культур. Сучасні науковці виокремили в межах України *дві культурно-господарські зони: землеробсько-скотарську* (на Південному Заході – Західна Волинь, Подністрів'я, Закарпаття, лісостепове Правобережжя) та *мисливсько-риболовецьку* (на Півночі й Північному Сході – Полісся та лісостепове Лівобережжя). У пізньому неоліті (III тис. до н. е.) "Полісся заселяли рибальсько-мисливські племена, Середнє Подніпров'я і Донеччину – мисливсько-землеробські, Нижнє Подніпров'я, Приазов'я і Крим – скотарсько-мисливські, Побужжя і Прикарпаття – землеробсько-скотарські племена" [20, с. 297]. Такий стан неолітичних культур свідчить про нерівномірність господарсько-економічного розвитку людності цієї доби. Оскільки поява відтворювального господарства спричинила зміни в усіх сферах людського життя та створила *передумови для виникнення перших цивілізацій*, то поява значного додаткового продукту зумовила новий розподіл праці, виділення управлінсько-організаційного апарату, ремісництва, а також відокремлення розумової праці від фізичної. Уособленням цих зрушень стало *місто* – центр концентрації та перерозподілу суспільного продукту, локалізації апарату управління, осередок соціально-економічного й культурно-ідеологічного життя людей певної території. На арену історії людина виходить вже не лише як *індивід*, але й як *суб'єкт*. Історія поступово починає набувати *персоніфікованого вигляду*: державні діячі, жерці, митці, будівничі, вчені тощо. У цей час започатковує свій розвиток писемна історія людства.

Таким чином, у період неоліту зародилася *землеробська основа Європейської цивілізації*, при цьому землеробство невдоволено стало основною формою господарювання на теренах Європи, а Україна стала відомою в якості "Європейської житниці".

Етап трипільської протоцивілізації. В добу енеоліту (кінець V – початок III тис. до н. е.) на теренах України

склалися "оптимально сприятливі умови для життя людей поміж Дунаєм і Доном" [25, с. 19]. У цей час спостерігається потужний колонізаційний потік із Балкано-Дунайського регіону, який досяг Середнього Подніпров'я. В цю добу утвердилось домінування відтворювальних форм господарства над привласнювальними, мотикова обробка землі поступилась місцем більш продуктивному землеробству, що передбачало використання рала й тяглової сили тварин. Активізується міжплеменний обмін різноманітними продуктами, що прискорює майнову диференціацію в межах родів і племен. Розширення різноманітних контактів між племенами (*мирних*, метою яких був обмін, і *конфліктних*, метою яких був грабунки) сприяло утворенню *перших племінних союзів*. Це суттєво впливало на формування більш-менш сталих міжплеменних *спільнот*. Про стрімкий соціокультурний та економічний розвиток ранньоземлеробського населення на теренах України свідчить Трипільська культура (IV–III тис. до н. е.), носії якої тісно пов'язані з південно-європейськими народами, з Балкано-Нижньодунайським регіоном, а також з культурами Близького Сходу [27; 30]. Хронологічно Трипільська культура співпадає із заключним етапом існування індоєвропейської мовної спільноти, проте займає іншу територію і залишена етнічно іншим народом. Найвірогідніше, це були середземноморці, які, розселившись на нових землях, асимілювали місцеве мисливське населення [25, с. 4]. Економічною основою Трипільської культури "було вирощування пшениці та ячменю, а також розведення великої рогатої худоби, кіз, овець, свиней. Орне землеробство трипільців мало перелогову форму. В міру виснаження землі вони переселялися далі на схід і поступово освоїли всі придатні для їхньої землеробської системи чорноземи від Карпат до Дніпра" [29, с. 90]. Прямокутні глинобитні житла трипільців "з дерев'яним каркасом стін та глиняною долівкою" виявляють свою належність до "балканської домобудівної традиції. Численні глиняні статуетки жінок з поселення трипільців, як і їхній посуд" (досконалий, оздоблений вишуканим лінійним і спіральним орнаментом червоного, коричневого та чорного кольорів на жовтому тлі) "вказують на балканські корені культури. Про це свідчить також їх східноземноморський антропологічний тип" [29, с. 91].

Л. Залізняк підкреслює, що "трипільське землеробське суспільство досягло високого рівня розвитку і стояло на порозі цивілізації". Адже "величезні поселення Майданецьке, Тальянки, Доброводи та інші, які налічують до трьох тисяч жител" (з населенням більше 10 тис. осіб) "і займають площу 200–400 га, по праву вважаються протомістами" [29, с. 91]. Складні знаково-символічні системи трипільських орнаментів, а також глиняні конічні фішки й кульки для лічби "свідчать, що трипільці стояли на порозі винайдення письма. Отже, *протоміста* та *протописемність* дають підстави вважати Трипілья *протоцивілізацією*, що зароджувалась паралельно з найдавнішими містами-державами Близького Сходу" [6; 29, с. 91]. Поселення Майданецьке, Тальянки і Доброводи (як *протоміста*, що виконували економічні, політичні й культурно-релігійні функції) були включені не тільки до складу заповідника "Трипільська культура", але й у *список найбільших міст в історії людства*. Пізніше до переліку *найдавніших міст Європи* увійшли також міста Київ, Зимно, Чернігів, Переяслав-Руський та інші.

Сучасні археологи довели, що за часів *енеоліту* остаточно визначається *залежність етнокультурного розвитку* від географічного розташування. Полісся заселили племена мисливців і рибалок, Лісостеп – хлібороби, а Степ – скотарі. Розвиток землеробських традицій в Україні тісно пов'язаний із господарською діяльністю людності

Трипільської культури. Так, у лісостепових районах сучасної України (зокрема, на теренах Середнього Подніпров'я) ще з часів Трипільської культури ніколи *не переривалися традиції розвинутого хліборобства*. Трипільське домобудівництво і протоміста вражають наших сучасників своєю масштабністю, а кераміка та дрібна пластика – художньо-естетичною досконалістю [25, с. 49]. Проте екстенсивний характер трипільського землеробства виснажував землю, нищив ліси і змушував населення переселятися на ще незаймані землі, яких ставало все менше і менше. Розпорошення носіїв Трипільської культури на виснаженій землі стало однією з об'єктивних причин її загибелі [31]. Наприкінці свого тривалого розвитку Трипільська культура розпалась на п'ять окремих культур (Софіївську, Городсько-касперівську, Західноволинську, Вихватинську, Усатівську), які загадково зникають, не полишаючи по собі перекопаних ліній розвитку [25, с. 5]. Останнім часом переважає погляд на Трипільську культуру як на неіндоєвропейську взагалі (див. праці М. Гімбутас). Утім, припускається можливість індоєвропейізації для найпізніших локальних груп трипільського населення та входження їх до праслов'янського субстрату [25, с. 25]. Отже, одним з найважливіших досягнень *цивілізаційного поступу* людності, що мешкала на теренах України в добу енеоліту, стала Трипільська протоцивілізація, яка досягла досить високого рівня цивілізаційного розвитку, але, на жаль, вона так і не стала повноцінною ранньою цивілізацією.

Етап індоєвропейських міграцій та виокремлення праслов'янської спільноти. Доба розквіту енеолітичних культур в IV тис. до н. е. співпадає на території України із взаємодією *трьох великих етнічних масивів* – прафінно-угорського, пізньоіндоєвропейського та трипільсько-кукутенського. Взаємини трипільського та середньостогівського (із яким археологи пов'язують індоєвропейців) етнокультурних масивів репрезентували протистояння двох світів – миролюбного (фемінінного) *світу землеробів* і войовничого (маскулінного) *світу скотарів*.

Відомо, що існують "анатолійська", "навколочорноморська" та "курганна" гіпотези походження індоєвропейців. Остання гіпотеза є найбільш поширеною серед археологів, істориків та мовознавців, згідно з нею, сучасні дослідники вважають, що *прабатьківщиною індоєвропейців* була територія Північного Причорномор'я у межиріччі Волги й Дніпра, де це напівкочове населення мешкало у V – IV тис. до н. е. Етнокультурними ознаками *індоєвропейців* виступали антропоморфні ідоли, фалічні менгіри, шнур в оздобленні кераміки, курган, вохра у поховальних ритуалах, клейноди (булави, скіпетри, сокири), а пізніше й віз на колесах. "Курганний обряд поховання, вохра, шнуровий орнамент насичують культурні утворення пізнього Трипілля, позначаючи процес *індоєвропейізації* населення Правобережної України" [25, с. 32]. На початку III тис. до н. е. завершується процес розпаду, нівеляції й остаточного зникнення Трипільської культури. Л. Залізняк підкреслює, що *світ землеробів* Центрально-Східної Європи переживає кризу й занепад, а *світ скотарів* консолідується у могутню Ямну культурно-історичну спільність. Ці події свідчать про завершення доби *енеоліту* та перехід до *раннього бронзового віку*, коли активізуються *міграції індоєвропейців*. У цих умовах відбувалась *мовна асиміляція* доіндоєвропейського населення. Терени України, на думку Л. Залізняка, були колискою, де ще за доби мезоліту почав формуватися *індоєвропейський* етнокультурний комплекс і звідки його носії почали освоювати неозорі простори Європи й Азії [26, с. 27]. Зародився цей *грандіозний рух індоєвропейських скотарів* у IV тис. до н. е. на півдні України, де археологічно фіксуються найдавніші індоєвропейські спільноти (Середній

Стіг, Новоданилове, Нижня Михайлівка тощо). Їхні безпосередні пращури (маріупольська єдність, дніпродонецький неоліт) виростили з пізньомезолітичних культур України – (Яніславицька, Донецька, Кукрецька). Отже, пізній мезоліт України – це генетичне підґрунтя *праіндоєвропейців* [26, с. 28].

Відомі вчені В. Іванов і Т. Гамкрелідзе, проаналізувавши спільну індоєвропейську пралексику, реконструювали "пізньоіндоєвропейську прамову на етапі, що передував її розпаду в IV тис. до н. е. на окремі мовні групи" [27; 29, с. 101]. "Економіка праіндоєвропейців на час розпаду спільноти мала виразний *скотарсько-землеробський характер* з переважанням скотарства м'ясо-молочного напрямку. Серед домашніх тварин фігурували кінь, бик, корова, вівця, коза, свиня, собака". Праіндоєвропейська людність знала різні способи обробки продуктів тваринництва (вовни, шкіри, молока). В той час домінували культу коня й бика. "Відбувся перехід від мотичного до ранньої форми орного землеробства" з використанням рала чи сохи [29, с. 101]. Праіндоєвропейці вирощували пшеницю, ячмінь, льон, займалися садівництвом і бджільництвом, "виготовляли різноманітний глиняний посуд", "були знайомі з примітивною металургією міді, срібла, золота. Особливу роль відігравав колісний транспорт" з використанням коней та биків [29, с. 101]. Помітні зрушення у виробничій діяльності та велика роль скотарства зумовили кардинальні зміни й у сфері суспільного устрою, для якого характерним був *перехід від матриархату до патріархату* (оскільки виконувати фізично важкі види діяльності могли переважно чоловіки, основні ролі в сім'ях починають виконувати батьки, а родинні зв'язки ведуться вже по батьківській лінії). В соціумі виокремлюються "три прошарки: жерці, військова аристократія та рядові общинники – пастухи, землероби, воїни. Мілітарний дух відбився у будівництві *перших укріплених поселень* – фортець. Своєрідність духовного світу полягала у сакралізації війни, верховного бога-воїна та пастуха" [29, с. 101-102], всі ці особливості символічно відобразились у міфології індоєвропейців. Отже, Велике розселення *індоєвропейських племен* переважно відбувалося упродовж IV – III тис. до н. е. Інтенсивне розселення "ямного" населення репрезентує останню фазу розвитку пізньоіндоєвропейської спільності – початок її розгалуження на окремі мовні групи й діалекти [25, с. 30-31]. Вже після епохи Великого розселення індоєвропейських племен почала поступово складатися етнічна карта Європи.

У добу *бронзи* (III–II тис. до н. е.) на історичну арену виходять *індоарії*. Північна і Західна Україна були заселені племенами *прагермано-балто-слов'янської мовної спільності*, які полишили після себе археологічні культури шнурової кераміки. На заключному етапі бронзової доби відбувається виділення окремого *праслов'янського етнічного масиву*. У межах України він займав поліський і лісостеповий регіони між Дніпром і Карпатами. У цей час розподіл праці між землеробськими та скотарськими племенами суттєво поглиблюється. Скотарі освоюють степові простори, а землероби оселяються переважно уздовж річок у лісостеповій зоні України. Для захисту від ворогів це населення буде *укріплені місця* – городища. Утвердження орного землеробства помітно підвищує продуктивність праці, зумовлюючи поширення майнової нерівності, *зароджуються елементи ранньокласового суспільства*. На теренах України продовжується розвиток металургії. Найбільш типове населення бронзової епохи репрезентували племена Ранньоямної, Пізньоямної, Катакомбної та Зрубної археологічних культур. Сучасні археологи ототожнюють

племена Зрубної культури на останньому етапі їхнього розвитку з історичними *кіммерійцями* [29, с. 148].

Терени України в цей час поділялись на *три економіко-географічні зони*. Степи населяли іраномовні племена кіммерійців, скіфів, пізніше – сарматів (тобто скотарів-кочовиків). У передскіфський час в лісостеповій зоні мешкали хліборобські племена Чорноліської культури, які, на думку багатьох сучасних дослідників, репрезентували *протослов'янську мовну спільність*, а в скіфську епоху – племена, названі Геродотом "скіфами-орачами", яких багато сучасних вчених вважають *протослов'янами*. Племена неврів і меланхленів, що проживали на Поліссі, належали до балтської етнокультурної сім'ї [25, с. 4-5].

Праслов'яни формувались як одне з окремих відгалужень індоєвропейської спільноти в II тис. до н. е. Вони мешкали на теренах нинішніх держав та регіонів: Південної Білорусії, Східної Польщі, Придністров'я, Прикарпаття та Північної України. Попри доволі великий ареал розселення, праслов'яни мали багато спорідненого як у суспільному устрої, так і в побуті, звичаях та видах діяльності. Вони сіяли пшеницю двох сортів, ячмінь тощо. У них функціонував розвинутий землеробський культ. Велике значення в життєдіяльності праслов'ян мало тваринництво (в першу чергу, розведення свиней, коней та рогатої худоби) [3, с. 22 – 23]. Відомо, що праслов'янські мовні ознаки існували вже в II тис. до н. е. Із середини I тис. до н. е. старослов'янська мова виокремилася з індоєвропейської мовної спільноти, почався її самостійний розвиток (пізніше з неї виокремились різні мови східних, західних та південних слов'ян). На розвиток праслов'янської мови досить сильно вплинули іранські мови та готська мова [3, с. 22-23].

Наприкінці II тис. до н. е. і на початку I тис. до н. е. розпочалась нова доба в історії України, яка пов'язана з винайденням заліза, що зумовило посилення влади керівників племен та активувало перехід людності українських земель до ранньокласового суспільства. *Залізна доба* тривала від початку поширення залізних виробів аж до 375 р. (коли гунни розгромили готський союз у Північному Причорномор'ї). У степових районах України залізна доба, як правило, асоціюється зі скіфами, хоча окремі вироби із заліза були знайдені ще у похованнях Сабатинівської археологічної культури (XIII–XII ст. до н. е.).

Етап греко-римського цивілізаційного впливу та утвердження ранньокласового суспільства на українських теренах. Відомо, що термін "Античність" означає греко-римську стародавність, включаючи також і цивілізаційні здобутки Давньої Греції та Давнього Риму. Ранньоантичний період розпочався у VIII ст. до н. е., пізня античність ознаменувалася розпадом Західної Римської імперії. Відомо, що давні народи, які були сусідами ранніх цивілізацій, неминуче втягуються в орбіту їхнього впливу. На теренах України, зокрема, на узбережжях Чорного й Азовського морів, більше тисячі років (від VII ст. до н. е. до розорення гунами) функціонували грецькі колонії (після навали гунів життя продовжувалося в Херсонесі та Пантікапеї, котрі увійшли до складу Візантійської імперії). Вони здійснили суттєвий вплив на навколишнє місцеве населення (найвіддаленішою на схід колонією був Танаїс у долині Дону). Відомо, що рабовласницькі республіки – поліси – формувалися на засадах демократії, але пізніше вони перетворились на олігархії. Між греками й місцевим населенням були налагоджені культурні та торговельно-господарські зв'язки. Річками Південної України грецькі товари (кераміка, зброя, метал, прикраси, олія, вино) розходилися вглиб суходолу.

Із Північного Причорномор'я грецькі купці вивозили рабів, збіжжя, шкіри, хутра, рибу тощо.

В період "осьового часу" (термін К. Ясперса), коли між 800 і 200 рр. до н. е. стався кардинальний поворот у цивілізаційному розвитку Європи (коли почала стрімко розвиватись людська самосвідомість, були закладені фундаментальні основи філософських та релігійних вчень, почало зростати соціальне й майнове розшарування, з'явилась індивідуальна власність на засоби виробництва (в тому числі й на землю), влада відокремилася від власності, коли відбувались принципові зміни в господарсько-економічній, техніко-технологічній, соціокультурній, політико-правовій сферах) на розвиток людності українських земель почали суттєво впливати *античні держави* – Стародавня Греція та Рим.

У I тис. до н. е. розпочинається *писемний період історії України*, а безіменні до того давні людності вперше "залишають" у стародавніх текстах свої власні назви (кіммерійці, скіфи, будини, алазони, гелони, меланхлени, неври, сармати). Відомо, що кіммерійці були згадані в "Одісеї" Гомера та у працях "батька історії" Геродота (який присвятив докладному опису Скіфії IV книгу своєї дев'ятитомної "Історії"). Відомості про перші державні утворення на теренах України можна знайти у творах багатьох античних авторів: Гомера, Гекатея, Гесіода, Есхіла, Піндара та інших. Цікава інформація міститься також у працях арабських істориків та мандрівників. Проте найбільш докладні відомості подає Геродот, який особито відвідав Північне Причорномор'я.

Історія Північного Причорномор'я свідчить, що ще у IX–VIII ст. до н. е. на цих теренах вже були відомі залізні знаряддя праці та зброя, процес освоєння технології виготовлення заліза привів до *Другого великого розподілу праці*, коли ремесло відокремилось від землеробства, на півдні Східної Європи це збіглося з відділенням скотарства від землеробства. З'явилась кочова форма скотарства. В таких умовах відбувалося завершення процесу розкладу первісного ладу, розпочався *перехід до ранньокласового суспільства*. Освоєння технологій виготовлення заліза на початку I тис. до н. е. зумовило величезні трансформації продуктивних сил. Високий рівень продуктивності праці поєднувався з експлуатацією людини людиною, яка стала надзвичайно вигідною (у зв'язку з цим полонених почали масово перетворювати на рабів, які стали джерелом матеріального багатства). Чітко окреслилась соціальна диференціація суспільства. Політична влада воєначальників і племінних вождів посилювалась їхньою економічною могутністю. Ремесло остаточно відокремилось від землеробства. Племена, що займалися скотарством, перейшли до кочового способу життя (у кочовиків інтенсивніше формувалась майнова й соціальна нерівність, для них була характерною більш тісна групова консолідація; висока згуртованість була зумовлена характером їхнього господарювання; висока мобільність, наявність гарних засобів пересування надавали їм військової переваги та мотивували до завойовницьких походів). Це уможливлювало більш ефективне використання ресурсів степу.

Найперші політичні об'єднання на українських теренах виникають у степах Північного Причорномор'я саме в залізну добу. Це були так звані кочові імперії, тобто ранньокласові та ранньодержавні об'єднання з домінуючою данницькою формою експлуатації кочовиками підкореного землеробського населення. Їх розвиток відбувався з використанням різноманітних механізмів монополізації системи влади представниками родоплемінної верхівки, що давало їм величезні можливості управління, розподілу й перерозподілу суспільних ресурсів і здобутків. Завдяки виконанню таких функцій

вони отримували найбільше воєнної здобичі та левову частку данини з підвладного населення.

Відомо, що племенні спільноти Північного Причорномор'я перейшли до формування *ранньокласового суспільства* дещо пізніше, ніж народи Стародавнього Сходу (які мали доволі високі досягнення й здобутки як у сфері правового розвитку, так і у сфері державного будівництва). У сфері суспільних відносин племенних спільнот Північного Причорномор'я поєднувались перші паростки феодальних відносин (з доволі помітними рудиментами родоплеменних взаємин) із примітивними формами патріархального рабовласництва.

Іраномовні киммерійці, які мешкали в степах від Дону до Дунаю, були сусідами праслов'ян у X–VII ст. до н. е. Киммерійці були об'єднані в союзи племен на чолі з царями-вождями. Військо киммерійців формувалося із добре озброєних загонів вершників. Киммерійські племена займалися скотарством (головну роль в якому відігравало конярство), у них доволі активно розвивалося мистецтво, яке мало прикладний характер, зокрема, на кам'яних виробках вони висікали зображення різномірної військової амуніції, на надмогильних стелах зображували бойовий пояс із різноманітною зброєю на ньому. Прикладне мистецтво киммерійців відоме також за оздобленням кінської упряжі, з використанням геометричних орнаментів, у яких кола, спіралі та квадрати komponувались у хрестоподібні композиції [29, с. 149]. Киммерійці контактували з чорноліською землеробською людністю лісостепового Подніпров'я та межиріччя Дністра й Дніпра IX–VII ст. до н.е. Це осіле миролюбне населення займалося землеробством у його розвиненій, орній формі, осіле скотарство мало у них допоміжний характер. Вони розводили корів, свиней, овець, коней. Для захисту від войовничих киммерійців вони оточували свої селища ровами та валами. Чорноліська людність запозичила у киммерійців окремі види озброєння та військового обладунку (довгі мечі, кінська упряж тощо) [29, с. 149-150].

Просування на терени України скіфів у VIII ст. до н. е. привело до поступової асиміляції киммерійців та утворення великого, але слабко централізованого напівдержавного утворення *Велика Скіфія*, пам'ять про яке зберегли праукраїнці, зафіксувавши це в тексті "Повісті минулих літ". Більше ніж на півтисячоліття основна роль на півдні Східної Європи переходить до сарматських племен (роксоланів, язигів, аланів), які на рубежі III–II ст. до н. е. спустошили Скіфію. Західний кордон контрольованої сарматами території у I ст. пройшов по берегах Дніпра, а у II ст. сягнув Вісли. Українські землі з того часу входили до так званої "Європейської Сарматії". Навала готів (середина III ст.) і гунів (кінець IV ст.) нівелювала вплив сарматських спільнот у Північному Причорномор'ї.

На зламі старої та нової ер у межах поліської й лісостепової зон України бере свій початок історія слов'ян. Археологічно з ними співвідносяться Зарубинецька та Черняхівська культури першої половини I тис. н. е., а також Празька та Пеньківська – третьої чверті I тис. н. е. Перший період слов'янської історії вчені умовно називають *венедським*, а другий – *антським*. Досить помітний вплив на процеси становлення і розвитку слов'янських народів справило *Велике переселення народів*, яке почалося у II–III ст. і завершилося в VII ст. Системне вивчення Великого переселення народів В. Будановою дозволяє визначити його як особливий період історичного розвитку, коли "взаємодія варварства і цивілізації досягла своєї найбільш інтенсивної фази. Результатом такої взаємодії, як наслідку взаємопроникнення і взаємознищення римського і варварського світів, стало зародження нового типу цивілізації" [5, с. 7]. В. Буданова зазначає, що в етнічний

простір Великого переселення народів були залучені германські, алано-сарматські, тюркські, слов'янські, італійські, кельтські, іллірійські, угро-фінські та інші етнічні групи. Всі вони були залучені в бурхливі культурно-історичні процеси, які привели до кардинальної зміни етнополітичної карти Європи. *Велике переселення народів* дослідники ділять на три етапи: 1) *германський* (який охоплює II–IV ст.), 2) *гунський* (який прийшовся на IV–V ст.), 3) *слов'янський* (який відноситься до VI–VII ст.). Велике переселення народів стало значним поштовхом для *помітної активізації цивілізаційних та етногенетичних процесів* на слов'янських теренах. Причому ці процеси не суперечили універсальним закономірностям цивілізаційного й етноісторичного розвитку інших народів Європи. Рівень *соціальної організації* людності, яка мешкала на теренах України, досить тривалий час відповідав термінам Л. Моргана "військова демократія" та "вождівство". "За різних причин процес державотворення на території України то наростав (за енеоліту – Трипільська культура, за епохи бронзи – Сабатинівська), то спадав" [4, с. 11]. В *епоху Великої Скіфії й антську добу* на теренах України існували *протодержавні утворення*. Але розвитку протодержави антів перешкодила навала гунів. Визначальною етнокультурною тенденцією цієї епохи була поступова асиміляція осілими хліборобськими племенами слов'ян ірано- і тюркомовних кочовиків (сарматів, гунів, болгарів, аварів та ін.).

Стрижень давньоукраїнського етнокультурного комплексу формувалася на теренах Волині, Прикарпаття, Поділля, Київщини, першими носіями цього комплексу етновизначальних ознак були літописні *праукраїнські* племена (волиняни, деревляни, поляни, уличі, тиверці, білі хорвати), що залишили пам'ятки Райковецької культури. Племена *склавнів*, представлені Празько-Корчацькою культурою, та *антів*, представлених Пеньківською культурою, "інтегруються і в межах українського лісостепу утворюють етнокультурний симбіоз, представлений у VIII–X ст. Райковецькою і Волинцівсько-Роменською культурами" [1; 2, с. 310]. Цей симбіоз розглядається сучасними археологами як *основа для постання українського етносу*. Саме на цій автохтонній основі формувались і поглиблювались самобутні етнокультурні, духовно-світоглядні та етнопсихологічні особливості українського народу.

Оскільки антський союз племен сформувався в умовах тісних контактів з іраномовними племенами (що були розташовані у Північному Причорномор'ї), то й етнонім "анти" має іранське походження і тлумачиться як "край", "рубіж", "кінець", "крайній", "українний", "окраїнна територія", що у смисловому розумінні означає *порубіжних жителів*. Антські терени і для скіфо-сарматів, і для слов'ян були "українними", порубіжними, але для слов'ян вони були крайніми *східними* теренами, а для іранців – крайніми *західними* теренами. Таким чином, етнонім "анти" уособлює не тільки *споконвічну межу між землеробським і кочовим світом*, але й *європейський цивілізаційний кордон*.

Відомо, що в період правління Юстиніана I (527–565) виникають перші дипломатичні контакти антів з Візантією (що було репрезентовано діяльністю багатьох антських ватажків). Візантія домагалась успіхів у цій сфері за допомогою переговорів, співробітництва, багатих дарів, найму на службу антських загонів. В 40-х роках VI ст. настає період мирних стосунків між антами та Візантією, а близько 545 р. був оформлений *антсько-візантійський союз* [22, с. 73]. Прокопій також повідомляє про посольство Візантії 545 р. до антів, яке запропонувало віддати антам нижньодунайську фортецю Туріс і прилеглі землі за умови, що вони будуть охороняти північні кордони імперії від гунів. Анти прийняли

цю пропозицію. Юстиніан на честь укладення договору з антами прийняв нове додаткове ім'я "Antikos" – "Антський" [8, с. 17]. Джерела свідчать, що антсько-візантійський союз залишався у силі й далі, оскільки й після 602 р. в титулатурі імператорів (Фоки (602–610) та Іраклія (610–641)) залишався епітет "Антський" [36, с. 262] (етнопсихолінгвістичний аналіз цього епітету дозволяє стверджувати, що він є семантичним відповідником сучасного слова "український"). А "назва народу Antai зустрічається у візантійських джерелах ... до 630 років, після чого зникає, очевидно, внаслідок розпаду федерації, яку це слово визначало" [8, с. 16]. Отже, не тільки терени України від антської доби, але й праукраїнство цього періоду стали невід'ємною частиною Європейської цивілізації.

Таким чином, *передісторія Європейської цивілізації* тривала упродовж кількох десятків тисяч років. В. Козюк підкреслює, що ранньопервісне людство верхнього палеоліту та мезоліту ще не знало *саморозвитку* як певного поступу завдяки власним зусиллям, тоді людство не *перетворювало* довкілля, а *приспосовувалося* до нього. Якщо суспільства привласнювальної економіки живуть за рахунок природи, то суспільства відтворювального господарства вступають в активну взаємодію з природою. Перехід до *свідомого виробництва* знарядь праці, різних предметів, а також продуктів харчування був якісно новим етапом у цивілізаційній історії людства. Саме тому розвиток ранньоземлеробсько-тваринницьких форм господарства заклав основи цивілізаційного процесу, а *цивіліогенез* перетворився на *цивілотворення* (або *цивілобудування*). В. Козюк наголошує, що на рівень пізньопервиського *передцивілізаційного розвитку* вийшли землеробсько-тваринницькі суспільства із зерновим землеробством, тваринництвом, садівництвом, городництвом і риболовством. У неолітичну добу були закладені основи *переходу від варварства до цивілізації*, від доеконімічного господарювання до економічного, до формування *базових передумов цивілізаційного життя*. Утвердився і панував натурально-відтворювальний тип господарства з такими основними формами, як землеробство і тваринництво, виникли ранньочивілізаційні інститути, утворилися генеалогічний рід, плем'я, великі раси (європеїдна, монголоїдна, негроїдна), індоєвропейська спільнота тощо. Посилилась соціальна й економічна диференціація населення, сформувались території родів, племен та етносів, система стаціонарних поселень і *міських центрів* ("*міська революція*" як початок урбанізації) племінних об'єднань (які стали центрами концентрації і трансформації суспільного додаткового продукту, поступово перетворюючись на *протоміста* з економічними, політичними й культурно-релігійними функціями). Отже, сукупність системних політико-правових, соціальних, господарсько-економічних, культурно-інформаційних і територіально-поселенських зрушень стала *фундаментальною основою переходу до цивілізації*.

В. Козюк справедливо стверджує, що в системі землеробсько-тваринницьких суспільств з кінця VII–VI тис. до н. е. визначилися *три лінії еволюції*: 1) землеробсько-тваринницька, що ґрунтувалася на колективній організації господарської діяльності з іригаційно-меліоративним землеробством і комплексним багатогалузевим господарством (*східний шлях* цивілізаційного розвитку); 2) землеробсько-тваринницька з парцелярно-сімейною системою господарства у межах роду та общини (*західний шлях* цивілізаційного розвитку); 3) скотарсько-кочівницька. *Західний шлях цивілізаційного розвитку* репрезентували енеолітичні культури Європи (Балкано-Дунайсько-Карпатського регіону та Середньої Наддніпряни), соціокультурний розвиток яких упродовж VII–

IV тис. до н. е. характеризувався раннім відтворювальним землеробсько-зерновим і тваринницьким господарством, рівень якого не поступався суспільствам Месопотамії та Єгипту. Ранні цивілізації *західного типу розвитку* (до яких належить сучасна Європейська цивілізація) продовжили своє становлення у добу пізньої бронзи та раннього заліза, коли використання залізних знарядь праці дало змогу збільшити продуктивність праці та отримати додатковий продукт. Отже, *західна модель цивілізаційного розвитку* (до якої належить і Україна) реалізувалася на теренах Європи в умовах неполивного землеробства й утвердження окремого домогосподарства як самостійної соціально-економічної одиниці (В. Козюк), забезпечивши *вихід на повноцінний цивілізаційний рівень* в епоху раннього заліза.

Таким чином, ми розглядаємо Україну як "*цивілізаційне порубіжжя*" (borderland) Європи (як простір, коридор, медіатор міжцивілізаційної взаємодії, як порубіжний пояс, міст між Сходом і Заходом, як форпост європейської цивілізації та "вікно в Європу" для народів Сходу тощо). Україна не "перекриває" жодний цивілізаційний розлом, а перебуває на східному кордоні європейської цивілізації; належність України до європейської цивілізації та її "*прикордонне*", *порубіжне розташування* (щодо Азії) зафіксовано навіть у самоназві українців, яка походить від більш давнього етноніму "анти". Сучасні теоретико-емпіричні дослідження (філософські, історичні, політологічні, культурологічні, соціологічні, психологічні, антропологічні та ін.) доводять безсумнісну культурну та цивілізаційну спорідненість українців з іншими європейськими народами [10; 40]. Україна завжди належала до Європейської цивілізації, а спроби відірвати її від цього "материнського лона" ніколи не були вдалими.

Список використаних джерел

1. Археологія України: Курс лекцій: Навчальний посібник / Л. Л. Залізняка, О. П. Моця, В. М. Зубар та ін.; за ред. Л. Л. Залізняка. – К.: Либідь, 2005. – 504 с.
2. Баран В. Д., Баран Я. В. Походження українського народу / В. Д. Баран, Я. В. Баран. – К.: ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, 2002. – 403 с.
3. Борисенко В. Й. Курс української історії: З найдавніших часів до ХХ століття. 2-ге вид.: Навч. посібник / В. Й. Борисенко. – К.: Либідь, 1998. – 616 с.
4. Бунятян К. П. Давнє населення України / К. П. Бунятян. – К.: Либідь, 1999. – 228 с.
5. Буданова В. П. Варварський мир епохи Великого переселення народів / В. П. Буданова. – М.: Наука, 2000. – 544 с.
6. Відейко М. Ю. Трипільські протоміста. Історія досліджень / М. Ю. Відейко. – Київ: Академперіодика, 2001. – 142 с.
7. Вінокур І. С., Телегін Д. Я. Археологія України: Підручник для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів / І. С. Вінокур, Д. Я. Телегін. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2004. – 480 с.
8. Власто А. П. Запровадження християнства у слов'ян. Вступ до середньовічної історії слов'янства. / А. П. Власто – К.: Юніверс, 2004. – 496 с.
9. Воропаєва Т. С. Ідентифікація як психологічний механізм формування етнічного самосознання / Т. С. Воропаєва // Мир психології та психологія в мирі. – 1995. – № 1. – С. 7–12.
10. Воропаєва Т. С. Трансформація цивілізаційної ідентичності громадян України / Т. С. Воропаєва // Новый университет. – Йошкар-Ола: Коллоквиум, 2011. – № 10. – С. 17–22.
11. Воропаєва Т. С. Європейська ідентичність громадян України в контексті цивілізаційного підходу / Т. С. Воропаєва // Дні науки філософського факультету – 2011. Матеріали доповідей та виступів. Частина 2. – К.: Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2011. – С. 79–81.
12. Воропаєва Т. С. Національна та європейська ідентичність громадян України в цивілізаційному контексті / Т. С. Воропаєва // Зародження та розвиток українського цивілізаційного простору: проблеми національного державотворення, духовної та культурної самобутності українського народу. – Ужгород: Інформаційно-видавничий Центр УУБА-КАУ, 2012. – С. 306 – 320.
13. Воропаєва Т. Роль еліт у цивілізаційному поступі українства / Т. Воропаєва // Українознавчий альманах. – Вип. 14. – С. 9–18.
14. Воропаєва Т. Соціально-психологічні аспекти українознавства як комплексної навчальної дисципліни / Т. С. Воропаєва // Українознавство і гуманізація освіти. – Ч. І. – Дніпропетровськ, 1993. – С. 13–15.
15. Воропаєва Т. Трансформація національної ідентичності громадян України та українських мігрантів в контексті цивілізаційного поступу

України (1991 – 2011 рр.) / Т. Воропаєва // Українознавчий альманах. – 2012. – Вип. 7. – С. 39–45.

16. Воропаєва Т. С. Трансформація релігійної, національної та цивілізаційної ідентичності громадян України (1991 – 2012 рр.) / Т. С. Воропаєва // Світове українство як чинник утвердження держави Україна у міжнародній спільноті. Матеріали 4-го Міжнародного конгресу світового українства. – Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2013. – С. 157–161.

17. Воропаєва Т. Україна: соціор, геосоціор, етносоціор / Т. Воропаєва // Україна просторова в концепційному окресленні Степана Рудницького. Колективна монографія. К.: Українська Видавнича Спілка, 2003. – С. 142–153.

18. Воропаєва Т. Українство в європейському цивілізаційному просторі: теоретико-методологічні засади дослідження / Т. Воропаєва // Українознавчий альманах. – 2013. – Вип. 11. – С. 79–83.

19. Воропаєва Т. Українство в цивілізаційному ракурсі / Т. Воропаєва // Українознавчий альманах. – 2012. – Вип. 8. – С. 9–13.

20. Гайдай Л. І. Історія України в особах, термінах, назвах і поняттях / Л. І. Гайдай. – Луцьк, 2000. – 437 с.

21. Даниленко В. Н. Неолит України / В. Н. Даниленко. – К.: Наукова думка, 1969. – 257 с.

22. Дуйчев І. Нападения и заселване на славяните на Балканския полуостров / И. Дуйчев // Военноисторически сборник. – Т. 26. – София, 1977. – 237 с.

23. Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т. / [ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Геєць та ін.; відп. ред. В. А. Смолій; авт. кол.: Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін.]; НАН України. Інститут історії України. – К.: Ніка-Центр, 2011. – Т. 1. – 696 с.

24. Енциклопедія історії України: Т. 5: Кон – Кю / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: Вид-во "Наукова думка", 2008. – 568 с.

25. Етнічна історія Давньої України. – Київ: Інститут археології НАНУ, 2000. – 280 с.

26. Етнічна та етнокультурна історія України: збірник праць у 3-х томах / Відп. ред. Г. А. Скрипник. – Том II. – К.: Наук. думка, 2005. – 509 с.

27. Залізняк Л. Колиска індоєвропейців / Л. Залізняк // Український тиждень. – 2013. – № 33. – С. 38 – 41.

28. Залізняк Л. Л. Мезоліт / Л. Залізняк // Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла-Мі / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії

України. – К.: Вид-во "Наукова думка", 2009. – 790 с.: іл. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.history.org.ua/termin-Mezolit>

29. Залізняк Л. Л. Первісна історія України / Л. Л. Залізняк. – К.: "Вища школа", 1999. – 263 с.

30. Залізняк Л. Л., Панченко Ю. В. Неолітизація Правобережної України: Балкани чи "східний імпульс"? / Л. Л. Залізняк, Ю. В. Панченко // Матеріали та дослідження з археології Східної України: від неоліту до киммерійців: 36. наук. праць. – № 7. – Луганськ, 2007. – С. 6 – 14.

31. Круц В. О. Питання демографії трипільської культури / В. О. Круц // Археологія. – 1993. – № 3. – С. 30 – 36.

32. Матюшин Г. Н. Археологический словарь. / Г. Н. Матюшин. – М.: Просвещение, 1996. – 304 с.

33. Павленко Ю. В. Происхождение цивилизации: альтернативные пути / Ю. В. Павленко // Альтернативные пути к цивилизации: Коллективная монография / Под ред. Н. Н. Крадина, А. В. Коротаева, Д. М. Бондаренко, В. А. Лынши. – М.: Логос, 2000. – 386 с. – С. 115 – 128.

34. Рассоха И. Н. Украинская прародина индоевропейцев / И. Н. Рассоха. – Харьков: ХНАМГ, 2007. – 392 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.hrono.info/libris/lib_r/rass00indo.html

35. Рассоха И. М. Південь України – один із світових центрів виникнення скотарства / І. М. Рассоха // Культура народів Причорномор'я. – 2009. – № 163. – С. 90 – 94.

36. Свод древнейших письменных известий о славянах. – М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1991. – Т. I. – 472 с.

37. Телегін Д. Я. Мезолітичні пам'ятки України (IX – VI тисячоліття до н. е.) / Д. Я. Телегін. – К.: Наукова думка, 1982. – 256 с.

38. Тоффлер Э. Третья волна / Э. Тоффлер. – М.: АСТ, 2004. – 784 с.

39. Яневич О. О. Етапи розвитку культури Кукрек у Криму / О. О. Яневич // Археологія. – 1987. – Вип. 58. – С. 7 – 18.

40. Voropayeva T. Peculiarities of civilization identity of citizens of Ukraine / T. Voropayeva // Problems and tendencies of modern society development. Materials digest of the IXth International Scientific and Practical Conference. Sociological, philological, philosophical, sciences and history / All-Organizing Committee: B. Zhitnigor (chairman), S. Godvint, L. Kupreychik, A. Tim, G. Georgio, T. Morgan, S. Serdechnyy, L. Straker – London: InPress, 2010. – P. 30 – 35.

Надійшла до редколегії 27.02.14

Т. Воропаєва, канд. психол. наук, ст. науч. сотр.

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко (Киев, Украина)

ПРЕДЫСТОРИЯ И НАЧАЛО ЦИВИЛИЗАЦИОННОГО РАЗВИТИЯ ЧЕЛОВЕЧЕСКИХ СООБЩЕСТВ НА ТЕРРИТОРИИ УКРАИНЫ

В статье рассматривается предыстория цивилизационного развития человеческих сообществ на территории Украины и начало цивилизационного процесса.

Ключевые слова: цивилизационное развитие, мезолит, неолит, Европейская цивилизация.

T. Voropayeva, Phd, Senior Researcher,

Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)

PREHISTORY AND THE BEGINNING OF CIVILIZATION ON THE TERRITORY OF UKRAINE

This paper deals with the prehistory of human civilization on the territory of Ukraine and the beginning of civilization process in Ukraine.

Keywords: Civilization Development, Paleolith, Mesolithic, Neolithic, European civilization.

УДК 930.85:008(4+477)

О. Мостяєв, канд. філос. наук, ст. наук. співроб.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ЄВРОПЕЙСЬКА ЦИВІЛІЗАЦІЯ ТА МІСЦЕ У НІЙ УКРАЇНИ

У статті систематизовано основні підходи до визначення цивілізації, здійснено критику організмистського та редуціоністського підходів до її визначення. Автор розробляє системний підхід до вивчення цивілізацій, уперше виділяє виміри та 5 критерії її визначення. Відповідно до цього виявлено місце України у європейській цивілізації.

Ключові слова: організм, цивілізація, європейська цивілізація, системний підхід, метанаративні тексти.

Зі здобуттям Україною незалежності набув нового контексту процес цивілізаційного самовизначення українства: після краху офіційно запровадженої ідентифікації України як складника штучно створеної на підставі деяких ідеологічних та політичних ознак "радянської цивілізації" постало питання – з якою, власне, цивілізацією тепер її ідентифікувати – з Європейською, Християнсько-Православною чи Євразійською (якщо, звісно, не згадувати такі в основному не визнані серед науковців поняття, як "слов'янська" та "унікальна українська" цивілізація). При цьому, попри те, що у виборі такої ідентифікації певну роль відіграють політичні та економічні чинники, які сполучають нашу країну із сусідніми цивілізаціями, все ж

більшу роль відіграє чинник духовно-культурний. Але навіть при теоретичному дослідженні такої ідентифікації очевидною є певна методологічна проблема, яка не в останню чергу виникає завдяки розпливчатості поняття "цивілізація" і, також, різноманітним політичним спекуляціям, які виводять наукову проблему цивілізаційної ідентифікації у площину ідеологічної боротьби.

Зосередимось на самому понятті "цивілізація", оскільки його тлумачення, власне, і визначає підґрунтя розуміння цивілізаційної ідентичності та цивілізаційного підходу як таких, а також на критеріях виділення цивілізації. Ця проблема і досі не дістала теоретико-методологічної визначеності ні в українській, ні, зокре-